

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ВІДНОСИН МІЖ ДЕРЖАВОЮ ТА ЦЕРКВОЮ У СУЧАСНОМУ СВІТІ ТА УКРАЇНІ

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Дослідження моделей відносин держави та церкви в сучасному світі, а також особливостей державної політики європейських країн щодо релігії і церкви є важливим, по-перше, для загального розуміння будови відносин між державою та церквою в історичному та географічному аспекті, які існували і сьогодні існують в країнах світу, по-друге, для усвідомлення особливостей відносин, які сьогодні на законодавчому рівні закріплені між державою та церквою в Україні, по-третє, для усвідомлення ролі права, в тому числі і адміністративного права, у фіксації таких стосунків.

Зазначені обставини свідчать про актуальність теми статті та про необхідність проведення подальших досліджень у сфері правового забезпечення реалізації права особи на свободу віросповідання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковане розв'язання проблеми та виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття. Окремі питання юридичного забезпечення свободи віросповідання як на теоретичному, так і практичному рівнях, у своїх наукових працях розглядали А. Агапов, О. Аленкін, М. Бабій, В. Бондаренко, К. Борисов, С. Бублик, С. Бур'янов, Ю. Битяк, Д. Вовк, В. Єленський, А. Колодій, А. Крассіков, Г. Лаврик, А. Ловінюков, О. Лукашев, В. Малишко, М. Маринович, І. Міма, Т. Проценко, А. Пчелінцев, П. Рабінович, Г. Сергієнко, С. Стеценко, Г. Черемних, Л. Явич, О. Ярмиш, Л. Ярмол та ін.

Однак у вітчизняній юриспруденції ґрунтовних досліджень, присвячених саме адміністративно-правовому забезпеченню відносин держави та церкви, наразі бракує. Водночас такі дослідження мають бути складовою формування адміністративного права на засадах забезпечення прав і свобод людини.

Постановка завдань. Основними завданнями, розв'язанню яких присвячена дана стаття, є наступні:

1. Дослідити наукові джерела, в яких аналізуються сучасні проблеми формування відносин держави та церкви у світі та Україні.

2. Запропонувати авторське бачення причин існуючих проблем та ймовірні шляхи їх вирішення в країнах світу та Україні.

Виклад основного матеріалу. Рівень розвитку сучасних суспільних відносин та їх правового забезпечення породжує для народів національних держав низку викликів, які потребують свого вирішення уже сьогодні. До таких викликів відносяться питання збереження екології, визначення меж втручання в геном людини, напрацювання шляхів вирішення демографічної кризи в цивілізованих країнах і ін. Особливе місце серед всіх цих викликів займають проблеми формування відносин між державою та церквою у сучасному світі та Україні.

Наприклад, Д.О. Вовк, який свої праці присвятив розкриттю окремих аспектів взаємодії права та релігії, звертає увагу на різні моделі відносин держави та церкви, що були обумовлені історією розвитку людства та особливостями національної культури окремих народів [1]. Зокрема, вчений наголошує: «... одним із завдань юридичної науки є роз-

гляд співвідношення права і релігії в нових суспільних реаліях, що виступає необхідною передумовою формування виваженої правової політики у цій сфері, вдосконалення законодавства й запровадження оптимальної моделі відносин держави і церкви» [1, с. 4].

Цей вислів акцентує увагу на декілька важливих проблем, які виникають перед кожною державою, що намагається за допомогою норм права закріпити засади її відносин з церквою.

По-перше, звертається увага на необхідність формування виваженої «правової політики» у цій сфері. З одного боку, церква (релігійні організації) в Україні відокремлена від держави (ст. 35 Конституції України) [2, ст. 35] і держава не втручається у здійснювану в межах закону діяльність релігійних організацій, а також не фінансує діяльність будь-яких організацій, створених за ознакою ставлення до релігії [3, ст. 5], з іншого боку, здійснення «державної політики» щодо релігії і церкви належить виключно до відання України [3, ст. 5]. Отже проблема завжди виникає при визначенні цілей державної політики щодо релігії і церкви, а також стосовно інструментарію, який обирається для реалізації цієї політики. Іноді важко визначити межу де закінчується державна політика та починається втручання держави у діяльність церкви, а тому відносини держави та церкви – це не просто набір декларацій, закріплених в Основному законі країни та інших нормативно-правових актах, а складний механізм взаємовідносин, який опирається на визнання і дотримання автономності держави та церкви, або ж на ігнорування цієї автономності одним із суб'єктів. До того ж, проблемним є і співвідношення понять «правова політика» та «державна політика». Якщо мова йде про правову державу, то ці два поняття не мають принципового змістовного розходження, адже сама держава формується та функціонує на підставі права, а тому і її політика по відношенню до церкви ґрунтується на принципах верховенства права, законності, демократизму, прозорості і ін. Якщо ж мова йде

про державу з недемократичним політичним режимом, то державна політика може не співпадати зі змістом її правової політики (наприклад, декларуються в законодавстві одні принципи, а в реальному житті використовуються інші принципи, не прописані в праві). В ст. 1 Конституції України декларується, що Україна є демократичною, соціальною і правовою державою. Тобто Основний закон нашої держави визначив ідеал, до якого народ України прагне. Разом з тим, постійні економічні та політичні кризи, воєнний конфлікт на сході держави свідчать про нестабільність політичного режиму країни (прийняття великої кількості важливих для суспільства рішень базувалися не на нормах національного права, а були обумовлені політичною доцільністю) та про нестабільність форми правління в країні (за національним законодавством ми є парламентсько-президентською республікою, але останні десятиліття великі повноваження в своїх руках концентрує Президент України та Офіс Президента України). Отже формування виваженої «державної політики» і на її підставі «правової політики» щодо релігії і церкви є одним із найскладніших завдань сучасної України.

По-друге, у своєму вислові Д.О. Вовк звертає увагу на необхідність вдосконалення національного законодавства й запровадження оптимальної моделі відносин держави і церкви в Україні. Якщо на теоретичному рівні можливо виділити основні моделі відносин держави та церкви, які відомі історії розвитку людства, а також виділити основні ознаки, що їм притаманні, то на практичному рівні кожна країна, кожна нація, кожен народ виробляє власну модель відносин держави та церкви, що відображається в національному законодавстві. Тому, характеризуючи модель відносин держави та церкви в Україні, слід звертати увагу не тільки на загальні ознаки, що притаманні тій чи іншій теоретичній моделі відносин держави та церкви, а й на положення національного законодавства, яке передбачає окремі особливості таких відносин. В цьому

сенсі повністю погоджуємось із Г.Л. Сергієнко, яка вказує на необхідність пошуку такого підходу характеристики відносин держави та церкви, при якому б можна було в межах однієї історичної моделі відносин держави і церкви всебічно проаналізувати різні варіанти цих взаємозв'язків і механізмів гарантування свободи віросповідання [4, с. 18-19]. Це значить, що країни, які відносяться до однієї моделі відносин держави та церкви, завжди мають свої особливості у гарантуванні права особи на свободу віросповідання, що дозволяє говорити про різноманітність підходів навіть у межах однієї моделі.

З цього приводу привертають до себе увагу думки П.С. Богомазова, який піднімає декілька важливих питань [5].

По-перше, П.С. Богомазов звертає увагу на певні суперечності, що існують в сучасних країнах Європи стосовно правового регулювання відносин держави і церкви. Тобто, з одного боку, європейські держави декларують право на свободу віросповідання, а з іншого – констатують поступову зміну традиційних національних релігійних культур, що стає одним із факторів соціальної дестабілізації в окремих країнах. Масова міграція в країни Європи, що відбувалася останні десятиліття з країн Азії та Північної Африки, призвела до демографічних змін і, як результат, до змін у культурі, світогляді та віросповіданні населення європейських країн. Власне тому П.С. Богомазов констатує: *«Країни Центральної і Східної Європи, з одного боку, прихильно ставляться до демократизації державно-церковних відносин, а з іншого – стають на захист і поступове відтворення тих релігійних культур, без яких немислима їхня національна тотожність»* [5, с. 141]. Пошук національної ідентичності через релігійну культуру це, на нашу думку, повернення у середньовіччя. Тому не можемо в повній мірі погодитись із окремими висновками та сумнівами П.С. Богомазова, які він висловлює. Наприклад, вчений дивується, що *«орієнтиром для керівництва Української Держави після від-*

новлення незалежності в частині конституювання системи взаємин між державою і релігійними об'єднаннями чомусь виявилась не відповідна національна традиція і навіть не практика державно-церковних відносин у країнах близьких географічно, культурно та політично», а модель державно-церковних відносин, за якої церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави [5, с. 141]. Слід визнати той факт, що багатокіткова розпорошеність земель сучасної України породила чисельні регіональні традиції взаємовідносин держави та церкви, а тому не можна говорити про існування в нашій країні єдиної національної традиції у сфері відносин держави та церкви. Якщо ж державна політика у сфері релігії буде формуватися виключно на підставі однієї регіональної національної традиції, то це лише породить додаткові фактори соціальної напруги у суспільстві. Наприклад, В. Климов стосовно цього зазначає: *«Маючи свою церкву, Україна мусила будувати церковно-державні відносини за схемами, нав'язаними державами-володарями: Росією, Польщею чи Австро-Угорщиною, що не могло не вплинути на специфіку вітчизняних уявлень про модель таких відносини»* [6, с. 16]. Також не можемо погодитись з висновками П.С. Богомазова, який констатує, що традиційною релігією в українському суспільстві є православ'я, яке посідає пріоритетне місце серед інших віросповідань. І цей факт, на думку П.С. Богомазова, слід було свого часу закріпити в Конституції України [5, с. 144]. З юридичної точки зору, некоректно визначати пріоритетність однієї релігійної свідомості над іншою. Історично так склалося, що православна церква є найбільш розповсюдженою на території сучасної України, але це не повинно принижувати роль та значення інших релігійних об'єднань. Україна є світською державою, а тому підтримуємо той підхід, який було використано в ст. 35 Конституції України, яка чітко проголосила, що *«церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви»* [2, ст. 35].

По-друге, П.С. Богомазов пропонує виділяти наступні види правового статусу церкви в системі державно-правових режимів: 1) цезаропапізм; 2) держави з офіційно узаконеною і фактично панівною церквою або державною церквою; 3) держави з визначеною традиційною релігією (конфесією) в суспільстві, яка посідає пріоритетне становище серед інших віросповідань; 4) держави з конституційно узаконеним відокремленням церкви (релігійних організацій) від держави та школи від церкви [5, с. 141-144]. Охарактеризувавши особливості кожного із перелічених видів правового статусу церкви в системі державно-правових режимів, П.С. Богомазов поступово доводить переваги «третього» виду режимів, який не використовується в Україні, над «четвертим» режимом, який офіційно закріплено в Конституції України. На жаль, в роботі П.С. Богомазова простежується певна ідеологічна спрямованість. Особисті переконання автора є первинними в його науково-дослідній роботі, а все інше (методологія, наукове обґрунтування, об'єктивність в дослідженні фактів і ін.) виступають лише засобами для оформлення особистих прагнень в «науково обґрунтовані висновки та результати». Не хочемо звинувачувати П.С. Богомазова в хибності чи недостатній науковій обґрунтованості висновків, але в його працях простежується намагання використовувати наукову методологію для обґрунтування особистої думки, тоді як науковець повинен використовувати наукову методологію для отримання об'єктивних результатів. Наприклад, характеризуючи країни з конституційно узаконеним відокремленням церкви від держави та школи від церкви, П.С. Богомазов називає ознаки, які повинні негативно розкривати даний вид відносин держави та церкви:

– «така модель була характерна для колишніх країн соціалістичного табору»;

– «така модель була характерна значній частині постсоціалістичних країн, де ідеологія атеїзму загальмувала розвиток церков» [5, с. 143].

В той же час, коли мова йде про держави з визначеною традиційною релігією (конфесією) в суспільстві, яка посідає пріоритетне становище серед інших віросповідань, П.С. Богомазов називає ознаки, які позитивно характеризують дану модель відносин держави та церкви, зокрема:

– збереження державної підтримки та привілеїв окремих церков;

– можливість існування конкордатних відносин, тощо [5, с. 143].

Отже публікації П.С. Богомазова, маючи ідеологічну спрямованість, втрачають наукову обґрунтованість, об'єктивність та цінність.

Цікаві думки стосовно сучасних моделей відносин держави та церкви у Європі та Україні висловлює В. Климов [6].

По-перше, В. Климов звертає увагу на проблеми, що виникли в самій Європі стосовно правового регулювання відносин держави та церкви. Зокрема, вчений зазначає: «... ми з вами – очевидці досить скандальної епопеї написання самою Європою преамбули до конституції країн ЄС, тенденційної доповіді так званої комісії Стазі про державно-церковні відносини у цілому ряді європейських країн (Німеччині, Англії, Франції, Нідерландах, Італії, Бельгії) та ін. Принагідно зазначимо, що передмова до проекту конституції ЄС, прийнята в грудні 2000 року, стверджувала шість загальнолюдських цінностей, що цивілізували Європу: гідність, свободу, рівність, солідарність, громадянськість, справедливість і не згадувала про релігію як цінність» [6, с. 13]. До того ж євроінтеграційні процеси, що активно відбуваються останні десятиліття, показали що інтегруються країни з різними релігійними культурами та з різними моделями відносин держави і церкви, а тому важко надати цим відносинам єдиної загальної форми. Один вихід із ситуації, що склалась у Європі, є визнання церкви як інституту громадянського суспільства. Це означає не тільки те, що державна влада відділилася від влади церкви, а й те, що від

влади церкви поступово відділилися політика, культура, наука, окремих індивід та суспільство взагалі. Церква, яка довгий час посідала самостійне місце у трикутнику взаємовідносин «держава» – «громадянське суспільство» – «церква», сьогодні інтегрується у громадянське суспільство як один із його інститутів. В. Климів стосовно цього зазначає: *«На цьому етапі держава, громадянське суспільство приходять до висновку, що інститут церкви настільки змінився, що він уже є не структурою, яка прагнула стати над світською владою, чинила опір прогресу і вплив якої на суспільство треба обмежити. З іншого боку, в інтерпретації сучасних учених самі держави Європи настільки змінилися, що вже не нав'язують суспільству уніфіковані концепції людини і світу, морально-примусові ідеали тощо»* [6, с. 13-14]. Цікаві думки щодо визнання церкви як інституту громадянського суспільства висловлює і Д.О. Вовк. Наприклад, вчений зазначає, що церква, як соціальне явище, часто розглядається у суспільстві як унікальний феномен, тобто відокремлений від інших соціальних явищ, тоді як в сучасних умовах церква все більше набуває ознак інституту громадянського суспільства. Д.О. Вовк стверджує: *«Розуміння церкви як інституту громадянського суспільства дозволяє обґрунтувати її незалежність, автономність від політичної влади, а з іншого боку, відкриває шлях до усвідомлення можливості співпраці держави і церкви у сферах, в яких їх діяльність спрямована на виконання аналогічних завдань (соціальна, освітня тощо)»* [1, с. 164]. До ознак, які характеризують церкву як інститут громадянського суспільства, І.В. Коваль та О. Стадніченко відносять наступні:

1) створення та функціонування релігійних організацій в країні свідчить про існування соціальних зв'язків між людьми, які спрямовані на задоволення їх релігійних потреб;

2) факт існування релігійних організацій обумовлюється необхідністю задоволення релігійних потреб людини. Свобода віроспо-

відання прирівнюються за своєю значимістю до таких прав людини як право на життя, на повагу до його гідності, право на свободу та особисту недоторканність тощо;

3) реалізація релігійних відносин у суспільстві пов'язана із використанням особою свого права на свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культури і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність;

4) відносини, що пов'язані із діяльністю церкви, є лише частиною релігійних відносин у суспільстві;

5) в основі функціонування церкви лежить самоврядування, а також власна система соціальних норм;

6) церква є організаційною формою відповідної релігії (православ'я, католицизм, іслам і ін.);

7) церковне життя регулюється національним законодавством лише в тій мірі, яка потребує захисту прав і свобод членів релігійних організацій [7, с. 703-709; 8, с. 66-69]. Таким чином можна зробити висновок, що церква, як соціальне явище, відповідає всім ознакам, які притаманні інституту громадянського суспільства.

По-друге, В. Климів пропонує перелік проблем, які, на його думку, є перепорою на шляху інтеграції державно-церковних відносин в європейських країнах [6, с. 14]:

1) релігійний поділ християнської культури на православну, католицьку та протестантську (яку часто характеризують як самостійний вид християнської культури). Існування в окремих країнах Європи панівної церкви (державної церкви) чи традиційної конфесії априорі ставить в нерівні умови релігійні об'єднання, які не відносяться до такої церкви чи релігійної конфесії;

2) тенденції використовувати релігійні гасла та релігійні організації для етнічної, політичної чи, навіть, військової мобілізації. На жаль, ця проблема притаманна і українському суспільству, адже в передвиборчих

гаслах політичних партій та кандидатів на публічні посади в органи державної влади почала використовуватись релігійна риторика для консолідації частини суспільства;

3) конфлікт релігійних традицій та сучасних механізмів забезпечення прав і свобод людини та громадянина. За рахунок контрольованої та неконтрольованої міграції склад населення країн Європи швидко і суттєво змінюється. Це породжує конфлікт між національною культурою, яка склалась за останні сто і більше років у європейських країнах, та культурою мігрантів, які масово переселилися до цих країн і які є носіями «іншої» культури. Релігійна культура є лише частиною загальної культури населення країни, а тому протиріччя між корінним населенням та мігрантами виникають і стосовно релігійної свідомості, релігійних традицій та механізмів реалізації права особи на свободу віросповідання. Тобто буквальне дотримання прав і свобод людини та громадянина в окремих європейських країнах породжує внутрішню соціальну напругу з питань релігії та віросповідання. Тому є необхідність напрацювання таких механізмів реалізації права особи на свободу віросповідання, які б забезпечували дотримання релігійних прав неоднорідного за своїм складом європейського населення;

4) парад незалежностей держав, який відбувся в Європі після розпаду Радянського Союзу, сприяв виникненню у деяких країнах

процесу боротьби національних церков (при активній підтримці з боку урядів цих країн) за незалежність від релігійних центрів, яким вони підпорядковувались [6, с. 14]. Подібні конфлікти можливі тільки за умови втручання держави у справи церкви. Тобто держава (у особі публічних службовців) свою некомпетентність, непрофесіоналізм, провали в економіці, політиці та у сфері безпеки намагається вирішити шляхом етнічної мобілізації населення за мовною чи релігійною ознаками. Прикро, що подібні процеси відбуваються і в Україні.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Охарактеризовані у статті проблеми формування відносин між державою та церквою у сучасному світі та Україні, притаманні сьогодні не тільки процесу формування загальної політики країн Європи щодо релігії та церкви, а й негативно позначаються на формуванні та реалізації державної політики щодо релігії та церкви в Україні. Це свідчить про те, що існуючі в країнах світу моделі відносин держави та церкви знаходяться в процесі трансформації. Вони оновлюються, змінюються та еволюціонують. Власне тому про більшість моделей відносин держави та церкви, що виділяються в науковій літературі, можна говорити як про моделі, які існували колись в історичному аспекті, або ж як про моделі, що сьогодні характеризують окремі суспільства, але знаходяться в стані змін і трансформації.

Анотація

У роботі досліджено наукові джерела, в яких аналізуються сучасні проблеми формування відносин держави та церкви у світі та Україні, а також запропоновано авторське бачення причин існуючих проблем та ймовірні шляхи їх вирішення. Акцентовано увагу на тому, що дослідження проблем формування відносин між державою та церквою є: а) вагомим для загального розуміння будови відносин між державою та церквою в історичному та географічному аспекті, які існували і сьогодні існують в країнах світу; б) важливим для усвідомлення особливостей відносин, які сьогодні на законодавчому рівні закріплені між державою та церквою в Україні; в) вирішальним для усвідомлення ролі права, в тому числі і адміністративного права, у фіксації таких стосунків. Встановлено, що в сучасних країнах Європи існують протиріччя у сфері правового регулювання відносин держави і церкви. Тобто, з одного боку, європейські держави декларують право на свободу віросповідання, а з іншого – констатують поступову зміну традиційних національних релігійних культур, що стає одним із факторів соціальної дестабілізації

в окремих країнах. Зазначено, що євроінтеграційні процеси, які активно відбуваються останні десятиліття, показали, що інтегруються країни з різними релігійними культурами та з різними моделями відносин держави і церкви, а тому важко надати цим відносинам єдиної загальної форми. Встановлено, що проблеми формування відносин між державою та церквою у сучасному світі та Україні, притаманні сьогодні не тільки процесу формування загальної політики країн Європи щодо релігії та церкви, а й негативно позначаються на формуванні та реалізації державної політики щодо релігії та церкви в Україні. Це свідчить про те, що існуючі в країнах світу моделі відносин держави та церкви знаходяться в процесі трансформації. Вони оновлюються, змінюються та еволюціонують. Тому про більшість моделей відносин держави та церкви, що виділяються в науковій літературі, можна говорити як про моделі, які існували колись в історичному аспекті, або ж як про моделі, що сьогодні характеризують окремі суспільства, але знаходяться в стані змін і трансформації.

Ключові слова: релігія, церква, відносини держави та церкви, правове регулювання відносин держави та церкви.

Melnchuk O.P. Problems of the development of relations between state and church in the modern world and Ukraine

Summary

The paper studies scientific sources, which analyze modern problems of the formation of state-church relations in the world and Ukraine, and proposes the author's vision of roots of the existing gaps and possible solutions. The author highlights the study of problems of the formation of state-church relations is a) important for general comprehension of relations between state and church, which have existed and exist in countries across the world, in historical and geographical aspects; b) important for realization of peculiarities of relations which are currently fixed between state and church in Ukraine at the statutory level; c) decisive for realizing a role of law, including administrative law, amidst fixation of such relations. It is established that there are contradictions in terms of legal regulation of the state-church relations in modern European countries. Thus, on the one hand, European countries declare the right to freedom of religion and, on the other hand, assert a gradual change of the traditional national religious cultures that becomes one of the factors of social destabilization in particular countries. It is marked that the European integration processes, which have been actively taking place in recent decades, show that courtiers with various religious cultures and models of the state-church relations are integrated and, therefore, it is difficult to provide these relations with unified general form. The author states the problems of cultivating the state-church relations in the modern world and Ukraine are today peculiar not only to the process of developing a general policy on religion and church in European countries but also adversely affect the formation and implementation of state policy on religion and church in Ukraine. The above confirms that models of the state-church relations existing in the world's countries become transformed. They are updating, changing, and progressing. Thus, the majority of models of the state-church relations, which are marked by scientific literature, can be discussed as the models, which existed a while ago in the historical aspect, or as the models that currently characterize some societies but are under changes and transformations.

Key words: religion, church, state-church relations, legal regulation of state-church relations.

Список використаних джерел:

1. Вовк Д.О. Право і релігія: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень. Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Харків, 2008. 211 с.
2. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
3. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23.04.1991 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 25. Ст. 283.
4. Сергієнко Г.Л. Роль конституційно-правового регулювання відносин держави і релігійних організацій у гарантуванні свободи віросповідання в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 – конституційне право. Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Харків, 2004. 181 с.
5. Богомазов П.С. Правові аспекти державно-церковних відносин: порівняльний аналіз. *Наукові записки НаУКМА*. Том 129. *Юридичні науки*. С. 141-144.
6. Климов В. Тенденції розвитку державно-церковної політики в Україні в контексті сучасних процесів врегулювання відносин між державами та церквами в Європі. URL: file:///C:/Users/User/Downloads/religfree_2009_14_4.pdf.
7. Коваль І.В. Церква в системі інститутів громадянського суспільства. *Держава і право: Збірник наукових праць: Юридичні і політичні науки*. 2005. Випуск 38. С. 703-709.
8. Стадніченко О. Релігія. Місце у побудові громадянського суспільства. *Віче*. 2004. № 12 (153). С. 66-69.